

О. М. Литвинов

ІНСТИТУЦІОНАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ВІКТИМІЗАЦІЇ

Під час дослідження соціально-правового механізму протидії злочинності значний науковий інтерес викликають проблеми віктимізації та її нейтралізації в процесі відповідної діяльності. При цьому віктимізація – це процес перетворення особи або групи осіб у реальну жертву або жертви злочину, а також результат такого процесу [1, с. 142]. Сучасна віктимологія як органічна частина кримінології проявила себе в тому, що вона «від особи, яка заподіяла шкоду, стала розглядати злочин з позиції жертви, оскільки навіть винна людина стає такою (і нерідко) в силу мало залежних від неї обставин» [2, с. 7]. Такий підхід варто вважати перспективним і таким, що заслуговує на увагу та урахування в ході аналізу проблем функціонування соціально-правового механізму протидії злочинності, оскільки він дозволяє розглядати всебічні зв'язки і відносини взаємодіючих сторін.

Стрижнем кримінологічного аналізу будь-яких видів злочинних посягань є відомості про потерпілих від злочинів. У правовій літературі відзначається значення відомостей про жертву злочину і викладаються методичні рекомендації з вивчення її рис та характеристик [3; 4; 5; 6; 7, с. 159–171]. Цілком справедливо можна стверджувати, що характеристика та аналіз соціально-правового механізму протидії злочинності неможливі без докладних відомостей про якісні та кількісні параметри віктимізації. Ці відомості можуть стосуватися як власних (внутрішніх) якостей потерпілих, так і їх оточення, зв'язків, відносин зі злочинцями тощо. Даний висновок поширюється на значну сукупність злочинів, у характеристиці яких особа потерпілого відіграє одну з провідних ролей і займає в ній домінуюче положення. Тут жертва виступає в якості самостійного і специфічного об'єкта дослідження, оскільки саме її певні риси часто визначають мету і мотиви злочину, тактику його вчинення тощо.

Особливо важливе кримінологічне значення процеси віктимізації в системі соціально-правового механізму протидії злочинності набули у зв'язку із соціальними перетвореннями в Україні, в результаті яких у суспільстві відбулись революційні та еволюційні зміни. Вони, в першу чергу, становлять науково-практичний інтерес з точки зору нейтралізації (подолання) відповідних негативних тенденцій, інтеграції заходів віктимологічної профілактики до загальної системи протидії злочинності.

Разом з тим у правозастосовній практиці нерідко відбувається відхилення убік особи, яка вчинила злочин. Існуюча на сьогоднішній день практика протидії злочинності не враховує особистісних якостей потенційних потерпілих. Свідченням цього є шаблон-

ність, яка проявляється в тому, що працівники правоохоронних органів здійснюють попередження, припинення або запобігання злочинам без урахування вад особистості, а також накопиченого досвіду правоохоронної діяльності. У результаті профілактика стає безадресною, неефективною та витратною, поглинає багато часу і сил, розпорошує роботу за багатьма напрямками, а найчастіше приймає форму «кампаній» або «операцій».

Те ж саме стосується і теоретичних розробок, де основна увага приділяється особі злочинця, а характеристика потерпілого часто ідеалізується та досконало не досліджується. Принципово не погоджуючись з даним підходом, відзначимо, що відбувається це внаслідок недооцінки значення поведінки потерпілого і характеру взаємодії учасників кримінального конфлікту, що значною мірою знижує роль кримінологічного впливу в системі соціально-правового механізму протидії злочинності.

Як вже зазначалось, при вивченні жертви злочину необхідно враховувати закономірності віктимізації – перетворення осіб у жертви злочину – і забезпечувати комплексний підхід до вивчення фактора жертви злочину. З урахуванням цього, дослідника, в першу чергу, повинні цікавити властивості, якості, риси жертви, що мають кримінологічне значення. Поряд із відомостями про стать, вік, рід занять, це також дані про особливості професійної діяльності, родинні зв'язки, сімейний, посадовий, суспільний і матеріальний стан, статус жертви, спосіб життя, зв'язки і відносини з різними людьми, поведінку до, в період і після вчинення злочину [8, с. 94]. Усі ці ознаки в комплексі характеризують віктимність певних категорій осіб, яка відображає здатність людини ставати об'єктом злочинного посягання, що може формуватися протягом життя або підсилюватися залежно від низки об'єктивних і суб'єктивних причин і умов, які проявляються в конкретній ситуації.

У теоретико-прикладних дослідженнях особистість прийнято розглядати в різних аспектах, виходячи з наступної класифікації:

1) в етимологічному аспекті – розглядають проблеми формування і розвитку особистості, аналізуються причини поведінки, що відхиляється. Тут розрізняють ендогенні (внутрішнього походження) і екзогенні (зовнішнього походження) фактори, які беруть участь у формуванні особистості;

2) у характерологічному аспекті – аналізують тип характеру, а також вивчають його сутність, побудову і розвиток. Залежно від типу характеру індивідів поділяють на інтегрованих і дезінтегрованих;

3) у клінічному і, насамперед, психіатричному аспекті – основний критерій оцінки особистості – нормальність і ненормальність.

У цьому випадку індивідів поділяють на: психічно здорових, психопатичних і психічно хворих;

4) у соціологічному аспекті – увагу приділяють позиції особи, її відносинам і поведінці в умовах суспільного середовища. До підстав соціологічної класифікації, як правило, потрапляють: стать, вік, рівень освіти, рівень матеріальної забезпеченості, соціальний стан, наявність родини, спеціальність, місце проживання тощо;

5) в аспекті прогнозування – при розгляді та оцінці особистості беруться до уваги можливі та передбачувані перспективи поведінки в різних, у тому числі криміногенних ситуаціях;

6) у змішаному аспекті – виходять із типології соціальної діяльності. Як приклад можна навести типологію віктимогенної схильності і характерних способів поведінки [9, с. 41].

Варто зазначити, що наведені характеристики особи не перебувають в одній площині, а утворюють складну ієрархічну структуру. Безліч ситуацій, що виникають при здійсненні злочинної діяльності, обумовлює те, що при вивченні особистості жертви злочину віктимологічно значимою може виявитись будь-яка з людських властивостей: від анатомічних і біологічних (наприклад, расова приналежність) до психологічних і соціальних (особливості протікання психічних процесів, світогляд, професія тощо).

Це тим більше справедливо, адже, як відзначає Є.Є. Центров, від особи конкретної жертви, особливостей її способу життя, зв'язків і взаємин з нею, що склалися у злочинця, безпосередньо залежить вибір злочинцем способу, знарядь, засобів та інших пристосувань, а також місця, часу вчинення злочину тощо. У той же час обрана форма і зміст злочинного посягання визначають потенційне коло жертв [10, с. 18].

Однозначно не можна сказати, які дії потерпілого здатні спровокувати вчинення злочину. Для одних злочинців активні дії потерпілого сприяють виникненню страху, що може спричинити відмову від злочинного задуму. Ті ж самі дії можуть привести іншого злочинця в стан афекту, який викликає сильні психомоторні реакції, небажані навіть для суб'єкта, оскільки згодом він може глибоко покаятися у вчиненому.

І навпаки, бездіяльність потерпілого в одних випадках сприяє вчиненню відносно нього злочинів, а інших – запобігає цьому. Потерпілому необхідно враховувати всі обставини конкретної ситуації та на рівні інтуїції обирати оптимальний план дій. Було б чудово, якби потерпілий міг за бажанням вчинити належний опір злочинцеві, але не вчиняв би ніяких провокуючих дій до останнього моменту [11, с. 82].

Особу, яка вчиняє злочин, потерпілого та особливості ситуації вчинення злочину варто розглядати в якості двох частин одного цілого – системи механізму злочинної поведінки [12, с. 95]. До же-

ртки злочину варто відноситись як до фактора, який генетично та динамічно впливає на вказаний механізм. Свого часу В. А. Франк порівнював злочин з еліпсом, фокусами якого є злочинець та його жертва. Втім, в багатьох випадках в механізмі вчинення злочину спостерігається інверсія ролей: потенційну жертву неможливо відрізнити від майбутнього злочинця, оскільки їх (жертви і злочинця) дозлочинна поведінка свідчить про обопільне суспільно-небезпечне загострення конфліктних відносин. А тому вирішальна роль в остаточному визначенні потерпілого і злочинця в цих випадках належить конкретній життєвій ситуації.

На думку А. Атенса, існують чотири типи інтерпретації злочинцем поведінки потерпілих при вчиненні злочинів, які він розглядає на прикладі заподіяння насильства:

1) поведінка жертви оцінюється злочинцем як фізичний напад на нього чи близьких йому осіб або реальна можливість такого нападу. В розумінні злочинця насильницькі дії – це превентивні засоби попередження фізичного насильства з боку жертви;

2) злочинець оцінює поведінку жертви як реальну чи можливу перешкоду в його діяльності або як можливе сприяння жертві у діяльності, яка його не влаштовує. У даному випадку насильство є засобом усунення потенційної або реальної перешкоди своєї діяльності чи перешкоджання діяльності іншої особи;

3) злочинець оцінює поведінку жертви як таку, що зачіпає його гідність, а самого потерпілого – негативно. Насильницькі дії – це засіб впливу саме на жертву;

4) спочатку злочинець оцінює поведінку жертви як реальну або потенційну заваду своєї діяльності чи як примус здійснити ту чи іншу діяльність, у зв'язку з чим визначає поведінку жертви як таку, що зачіпає його гідність, а самого потерпілого оцінює негативно [13, с. 19–20].

К. Меннінгер цілком справедливо зауважує, що «кращим захистом проти деструктивних тенденцій особистості є всеосяжний підхід до вивчення людського феномена. Якщо наша природа така, яка вона є, не слід ухилятися від вивчення всього різноманіття її проявів» [2, с. 6]. З урахуванням цього пропонуємо розглянути один з аспектів психологічного механізму формування віктимності на прикладі жертв корисливо-насильницьких злочинів.

Останнім часом дослідниками висловлюється по суті неоднозначне ставлення до жертви злочинного посягання даного типу. Вказується, що віктимною схильністю володіють афектовані люди, особи з певними психопатологічними розладами, які мають схильність до мазохізму або вірять у неминучість наслідків, а також ті, у яких відсутній інтерес до життя. Нерідко потерпілий не

проявляє активного захисту, навіть якщо для цього немає жодних перешкод.

Однією з причин такої поведінки, вказує З. Фрейд, може бути травматична подія, яка похитнула основи колишнього життя так, що людина «втрачає будь-який інтерес до сьогодення та майбутнього і в душі постійно залишаються в минулому» [14, с. 159]. Сформований у процесі життя певний тип особистості діє в силу цього вибірково і тому потрапляє найчастіше лише у визначені ситуації.

У системі «злочинець – жертва» існує елемент несвідомого, що властиво для кожної сторони. У підсвідомості людини зберігається вся інформація, накопичена в процесі її життєдіяльності. У психології існує поняття механізму самопокарання – так званий синдром Авеля, що викликає в людини неясне почуття провини і слабку захисну реакцію, недолік самотвердження і відчуття самотинності. Він виникає у відповідь на скоєні вчинки, внутрішньо засуджувані на підставі сприйнятої системи цінностей. Суть цього механізму полягає в тому, що людина підсвідомо йде до певної життєвої ситуації. Це варто відносити як до злочинця, так і до потерпілого.

Дана позиція, на наш погляд, має право на існування в силу обумовленості сьогодення минулим, наявності в індивіда підсвідомості і загальних законів збереження матерії, енергії та інформації в природі. Психічна сфера людини не може бути виключенням з дії законів буття, усі явища якого чимось обумовлені і тому закономірні. В іншому випадку варто визнати можливість чудес у психіці і поведінці людини, виникнення чогось з нічого, що суперечить законам об'єктивного світу.

К. Юнг підкреслює, що мета будь-якої конфліктної ситуації для потерпілого – це відновлення самого себе [15, с. 230], необхідність стати вище життєвих обставин. Така зміна особистої та суспільної свідомості приводить до зміни ціннісних орієнтацій і, по мірі усвідомлення людиною, буде сприяти звільненню її від злочинних форм поведінки та недопущення надалі посягань відносно себе.

Як ми вже зазначали, на поведінку людини впливає почуття провини, що і приводить її до відповідних життєвих ситуацій. Дане почуття є основним керуючим елементом системи самопокарання. Воно відображає все минуле людини та її життєвий досвід у сьогоденні. Відмова від визнання своєї провини викликає тим самим непорозуміння людини з цілим світом, заперечує їх єдність та взаємозалежність. Разом з тим варто враховувати, що невизнання провини є своєрідним психологічним захистом від руйнування хоча й ілюзорної, але стабільної внутрішньої рівноваги.

Ця рівновага підтримується за рахунок напруги внутрішніх сил, які витрачається на приховування від оточуючого світу своєї справжньої «краси». У нормальних умовах людських ресурсів цілком достатньо для життєвого існування, але несподівана або екс-

тремальна ситуація розкриває сутність індивіда. Реакція при цьому може різною – від страху до агресії.

З урахуванням цього справедливою представляється зміна ставлення до самого механізму вчинення злочину та перенесення частини акцентів зі злочинця на потерпілого. Зі злочинцем у суспільстві боролись з давніх часів і він уособлював Зло. Роль потерпілого незаслужено залишалася поза увагою, а його поведінка розглядалась тільки на момент події злочину. Період, який передував цьому, до уваги не брався, діалектичний закон порушувався, єдність і взаємозв'язок світу та життєвої ситуації не враховувались. Бажання захистити порушені права потерпілого, власне кажучи, створювало перешкоди для нормального розвитку особистості, у тому числі й потерпілого. Людина в кожному повинна бачити не супротивника або недруга, а свого вчителя і наставника у школі життя. При такому відношенні будь-який злочинець, будь-яка ситуація будуть сприяти удосконалюванню взаємодіючих особистостей, а всі віктимологічні закономірності будуть враховуватися у повному обсязі.

Як наслідок цього, з життя людини зникнуть будь-які несприятливі обставини. Відповідальність за події, що відбуваються у власному житті, людина повинна брати на себе, формуючи в такий спосіб власну систему контролю своїх дій, поведінки та вчинків. Якщо ж особа шукає причини подій, що відбуваються, зокрема негативних, в іншому, то це тільки зайвий раз підкреслює її підсвідому схильність до віктимізації.

Даний варіант розгляду конфлікту «злочинець – жертва», на наше глибоке переконання, сприятиме загальній та спеціальній профілактиці корисливо-насильницьких злочинів у реальних життєвих ситуаціях. При цьому вказаний взаємозв'язок на психічному рівні формується за участю підсвідомості осіб, будучи елементом саморегуляції поведінки сторін.

Підбиваючи підсумок викладеного, сформулюємо ряд узагальнюючих суджень у вигляді висновків із приводу інституціональної цінності знань про віктимізацію в структурі соціально-правового механізму протидії злочинності. По-перше, у вказаній системі відповідні комплекси даних посідають чільне місце та суттєво впливають на специфіку протікання процесів організації та здійснення базової діяльності. По-друге, усталений науковий підхід до визначення ролі жертви посягання у системі механізму вчинення злочину потребує суттєвого якісного перегляду в напрямку зміни акцентів при формуванні відповідної парадигми. По-третє, можна передбачити тенденцію до взаємного проникнення заходів нейтралізації віктимізації на різних рівнях базової діяльності, що спричинено необхідністю забезпечення комплексності впливу на відповідні фактори.

Список літератури: 1. Методика кримінологічного аналізу злочинності в Україні / О.М. Джужа, О.Г. Кулик, В.В. Василевич та ін. / За заг. ред. О.М. Джужа. К., 2006. 2. Ривман Д. В., Устинов В. С. Виктимология. СПб., 2000. 3. Франк Л. В. Виктимология и виктимность. Душанбе, 1972. 4. Полубинский В. И. Правовые основы учения о жертве преступления. Горький, 1979. 5. Ривман Д. В. Криминальная виктимология. Учебник для вузов. СПб., 2001. 6. Туляков В. О. Вчення про жертву злочину: соціально-правові основи: Автореф. дис. ...д-ра юрид. наук (12.00.08). Одеса, 2001. 7. Курс кримінології: Загальна частина: Підручник: У 2 кн. / О. М. Джужа, П. П. Михайленко, О. Г. Кулик та ін. / За заг. ред. О. М. Джужа. К., 2001. 8. Организация деятельности органов внутренних дел по предупреждению преступлений: Учебник для слушателей Академии управления МВД России. М., 2000. 9. Ершов В. А., Костылева Г. В., Милованова М. М. Методика расследования преступлений против жизни и здоровья граждан, совершаемых членами неформальных групп (движений). Научно-практическое пособие. М., 2007. 10. Центров Е. Е. Криминалистическое учение о потерпевшем: Монография. М., 1988. 11. Бандурка А. М., Давыденко Л. М. Преступность в Украине: причины и противодействие: Монография. Х., 2003. 12. Кримінологічна віктимологія: Навчальний посібник / Моїсєєв Є. М., Джужа О. М., Василевич В. В. та ін. / За заг. ред. проф. О. М. Джужа. К., 2006. 13. Кудрявцев С. В. Конфликт и насильственное преступление: Монография. М., 1991. 14. Фрейд З. Введение в психоанализ: Лекции. СПб., 2001. 15. Юнг К. Г. Психологические типы / Пер. с нем. СПб.– М., 1995.

Надійшла до редколегії 17.07.07

Ф. Д. Фіночко

Роль рецепції римського права у формуванні європейських традицій адміністративного права

Термін «рецепція» походить від латинського *receptio* – прийняття, від *rescrio* – беру, приймаю. Це запозичення та пристосування більш розвинутого, ніж в даній державі, права іншої держави [1, с. 564]. Запозичення права Стародавнього Риму деякими європейськими державами провадилось починаючи з XI–XII ст. та особливо в XV–XVI ст. Збереження значення римського права протягом ряду віків пояснюється тим, що воно було найбільш розвинутою формою права.

У рецепції римського права були зацікавлені не тільки купці та ремісники феодальної Європи, але й самі феодали. Могутні феодали – сюзерени знаходили в ньому також обґрунтування для своїх домагань на абсолютну управлінську владу.

Значну роль в розповсюдженні та практичному застосуванні норм римського права мали легісти, які намагалися в інтересах закріплення єдності держави та посилення королівської влади об'єднати право різних земель на основі римського права.

Важливою кодифікацією римського права є кодифікація, проведена вже після розпаду Західної Римської імперії та візантійського імператора Юстиніана (527–565 рр.). Складені збірники отримали пізніше – в XII ст. – загальну назву «*Corpus juris civilis*».

Завдання полягало в тому, аби зібрати все римське право, переробити його у відповідності з сучасними потребами, усунути архаїзми та закріпити управлінський апарат і необмежену монар-